

Pedagoška prevencija poremećaja u ponašanju adolescenata

Ljiljana Meščić – Blažević
Strukovna škola
Pula

Sažetak

Adolescencija je kritično razdoblje odrastanja u kojem su mladi ljudi izloženi brojnim rizicima i u kojem se manifestiraju različiti oblici poremećaja u ponašanju. Isto tako, to je razdoblje pogodno za primjenu različitih strategija pedagoške prevencije. Pedagoška prevencija temeljena je na konceptu jačanja zaštitnih faktora i osnaživanju osobnosti adolescenata radi sprječavanja nastanka i razvoja poremećaja u ponašanju. Osnovna je zadaća pedagoške prevencije poremećaja u ponašanju kod mladih ljudi razvijati adekvatne socijalne vještine i kompetencije te pozitivne modele ponašanja koji će im omogućiti lakše suočavanje i odupiranje mnogobrojnim pritiscima kojima su izloženi tijekom odrastanja. U radu se, sukladno temeljnim ciljevima pedagoške prevencije, predlažu neki oblici i mogućnosti preventivnog djelovanja u školskom kontekstu.

Ključne riječi: pedagogija, adolescencija, poremećaji u ponašanju, pedagoška prevencija, čimbenici zaštite.

Uvod

Fenomen poremećaja u ponašanju djece i adolescenata izaziva znatnu pozornost suvremene znanstvene, stručne i društvene javnosti zbog čega su predmet interesa različitih znanstvenih disciplina kojima je u središtu proučavanja čovjek i njegovo ponašanje. Tu se, prije svega, misli na pedagogiju, psihologiju, psihijatriju, a osobito na socijalnu pedagogiju kao multidisciplinarnu znanost u čijem je središtu izučavanja čovjek i njegovo ponašanje koje odstupa od općeprihvaćenih društvenih normi. Poremećaje u ponašanju, kao sveobuhvatan naziv i pojam za različite forme neprimjerena i društveno neprihvatljiva ponašanja,

u literaturi susrećemo pod vrlo različitim nazivima: rizično, antisocijalno, asocijalno, devijantno i delinkventno ponašanje.

Stoga se i pojam *poremećaji u ponašanju* stručno različito definira. Tako, npr. Dobrenić i Polđugač pod tim pojmom podrazumijevaju sve one pojave biološke, psihološke i socijalne prirode koje manje ili više pogađaju pojedinca i nepovoljno djeluju na njegovu aktivnost i reaktivnost te neugodno, a katkad štetno i opasno, utječu na druge pojedince te užu i širu zajednicu (Raboteg – Šarić, Brajša – Žganec, 2000). Neke pak novije definicije pod poremećajima u ponašanju podrazumijevaju ono ponašanje koje se znatnije razlikuje od uobičajenog ponašanja većine mladih određene sredine; ponašanje koje je štetno i/ili opasno i za osobu

koja se tako ponaša, i za njezinu okolinu te ponašanje koje zbog toga zahtijeva dodatnu stručnu i/ili širu društvenu pomoć radi uspješne socijalne reintegracije takve osobe (Uzelac, 1995). Prema Američkom udruženju psihijatarata (DSM-IV), pod poremećajima ponašanja (ophođenja) navodi se opetovani i trajni model ponašanja kojim su povrijeđena temeljna prava drugih, važnije društvene norme ili pravila prikladna dobi.

Različiti oblici poremećaja u ponašanju mogu se manifestirati već kod djece predškolske i rane školske dobi, a nagli rast ove pojave događa se upravo u razdoblju adolescencije. To je razdoblje, naime, kritičan je moment odrastanja, faza tranzicije u kojoj se mladi ljudi nalaze na pragu životnih promjena koje ih uvode u svijet odraslih. To je vrijeme formiranja osobnosti, u kojem mladi teže samostalnosti, neovisnosti i samoostvarenju. Suočeni s mnogim razvojnim promjenama: biološkim, kognitivnim, emocionalnim i socijalnim, s kojima se teško nose, adolescenti često ulaze u rizična ponašanja i time, na određeni način, traže rješenja za probleme koje proživljavaju tijekom ove stresne životne dobi. Karakteristično je, nadalje, za ovu razvojnu fazu traganje za emocionalnom i socijalnom potporom izvan obiteljskih okvira. Jedna od dramatičnijih socijalnih promjena u adolescenata je proces psihološkog odvajanja od roditelja, odnosno oslobađanje ovisnosti o roditeljima uz istodoban pokušaj održavanja veze s njima. Kako nisu razvili svoj identitet, adolescenti imaju snažnu potrebu pripadati i uklopiti se u skupinu vršnjaka sličnih interesa, a problem nastaje ako su to osobe sklone marginalnom ponašanju. Adolescencija je, dakle, vrijeme velikog rizika kada dio mladih ulazi u problematična ponašanja koja im ograničavaju izbor i sužavaju mogućnosti u kasnijem životu. Rizično ponašanje katkad se smatra normalnim i prolaznim dijelom odrastanja jer na taj način mladi ispituju granice dopuštenog. Ipak, postoji opravdana zabrinutost da adolescenti ulaskom u rizična ponašanja narušavaju svoj daljnji psihosocijalni razvoj, stoga je nužno što ranije početi s različitim preventivnim djelovanjima kako bi se mladi ljudi orijentirali u pravcu pozitivnih društvenih vrijednosti.

Uzroci i oblici pojava poremećaja u ponašanju

U razmatranju etiologije poremećaja u ponašanju postoje različiti pristupi. Tako uz biološke i psihološke čimbenike važno mjesto zauzima socijalno okruženje u kojem pojedinac raste te kulturološki modeli i stilovi ponašanja. U ovom radu ograničit ćemo se na socijalne okolnosti kao moguće uzroke za nastanak i razvoj ove pojave i, naravno, pedagoške oblike i sadržaje odgojne prevencije.

U razvoju i socijalnom oblikovanju djece i mladeži istaknuto mjesto zauzimaju obitelj i škola kao dva najsnažnija čimbenika odgojnog djelovanja. Inače, kao najčešće spominjani uzroci pojave poremećaja u ponašanju situiraju se unutar obitelji. Neprimjereni roditeljski postupci, slaba emocionalna povezanost, loša komunikacija i narušeni interpersonalni odnosi, zlostavljanje, prisutnost sociopatoloških oblika ponašanja odraslih članova obitelji kao što su alkoholizam, skitnja i nerad, promiskuitet i sl., prediktori su razvoja poremećaja u ponašanju, što potvrđuju brojni domaći i strani autori (Singer, Mikšaj-Todorović, 1993; Raboteg-Šarić, Brajša-Žganec, 2000; Ajduković, Delale, 2000 i drugi). Zanimljivo je pritom spomenuti da strukturalna obilježja obitelji i socioekonomski status, što se inače često u nestručnoj javnosti kazuje, nemaju neposredan učinak na pojavu poremećaja u ponašanju (Ajduković, Delale, 2000). Ili, da budemo precizniji, to nisu najčešći niti najvažniji uzročnici.

Škola nije samo mjesto učenja, stjecanja znanja i vještina već, uz obitelj, zauzima važno mjesto u socijalizaciji i oblikovanju osobnosti mladih. No, mnoga djeca i adolescenti u školi doživljavaju neuspjeh, što dovodi do gubitka samopoštovanja, samopouzdanja, razvijanja osjećaja nekompetentnosti, što je svakako rizičan faktor razvoja poremećaja u ponašanju. Osim školskog neuspjeha faktori rizika u školskom okruženju mogu biti i razni disciplinski problemi, agresivna ponašanja, socijalna izolacija vršnjaka, slaba potpora ili potpuni izostanak potpore nastavnika. Didaktički, metodički i komunikacijski postupci nastavnika u školama također su svojevrсна profesionalna antipedagogija i bijeg učenika u „asocijalnu samoću”. K tome i pretrpani školski programi pridonose nepovoljnom stanju u

našim školama. Takvo školsko ozračje je za učenika jak izvor frustracija i predstavlja rizik za orijentirana različitim oblicima neprihvatljiva ponašanja.

Kada se govori o uzrocima pojave poremećaja u ponašanju, neizostavan je čimbenik slobodno vrijeme mladih, odnosno načini i sadržaji njegova provođenja. U suvremenoj znanstvenoj literaturi slobodno vrijeme procjenjuje se kao prostor u kojem se pojavljuju različiti rizici za nastanak i razvoj ove pojave. Tako Previšić (2000) ističe kako je razvoj djece i mladih ugrožen mogućim negativnim utjecajem upravo u slobodno vrijeme. Vrlo često mladi ne znaju organizirati svoje slobodno vrijeme, provode ga, u velikoj mjeri, besciljno, stihijski i nesadržajno. U takvim nekontroliranim uvjetima nerijetko dolaze pod utjecaj pojedinaca i skupina asocialna i društveno neprihvatljiva ponašanja. Slobodno je vrijeme, s toga gledišta, svojevrsna „a-socialna bomba” ako se ono ne ispuni pozitivnim sadržajima i ponudama koje mladima pružaju mogućnost samootkrivanja i samopotvrđivanja. Mladi nisu prirodno pasivni i socijalno nezainteresirani za bavljenje nečim u slobodnom vremenu. Pitanje je suprotno: Što im nudimo i imamo li pritom povjerenja u njih?

Na stavove i ponašanje mladih u doba adolescencije snažno utječu prijatelji i skupine vršnjaka. Utjecaj i pritisak vršnjačke skupine jači je što je osoba nesigurnija i sklonija društvenom konformiranju. Jedan od važnijih rizičnih činitelja za nastanak i razvoj poremećaja u ponašanju je druženje s osobama delinkventnog ponašanja. U okružju takvih osoba redovito negativno dokazivanje i borba za hijerarhijski prestiž vode sve dubljem socijalnom propadanju.

Različiti oblici poremećaja u ponašanju najčešće se manifestiraju upravo u doba adolescencije kada mladi raznim eksperimentima s neprimjerenim ponašanjima žele dokazati samostalnost i nezavisnost, a istodobno nisu zreli za preuzimanje odgovornosti. Naravno, nije svako ponašanje koje odstupa od uobičajenog u određenom trenutku i poremećaj u ponašanju. Da bi neki oblik ponašanja nazvali poremećajem u ponašanju, takav se model ili kombinacija neprimjerenih ponašanja trebaju ponavljati određeno vrijeme.

Clark, Vaniyukov, Cornelius (2002) i mnogi drugi ističu da je manifestiranje različitih oblika ponašanja u djetinjstvu, npr. impulsivnost, razdražljivost, agresivnost, prediktor rizika za razvoj različitih oblika poremećaja u ponašanju tijekom adolescencije, kao što su zloraba alkohola i droga, pa čak i sklonost nekim težim oblicima kriminalnog ponašanja u kasnijoj životnoj dobi, upravo uzročno povezano sa socijalnim stilovima i sadržajima života adolescenata.

Tijekom adolescencije manifestira se širok spektar različitih oblika poremećaja u ponašanju, a škola je prvo mjesto na kojem se takva ponašanja uočavaju. Među promatranim oblicima neprihvatljivog ponašanja učenika srednjih škola po svojoj učestalosti ističu se:

- izbjegavanje nastave i zanemarivanje školskih obveza (učestalo neopravdano izostajanje s nastave – markiranje, slab školski uspjeh, ometanje nastave i sl.)
- agresivno ponašanje manifestirano sljedećim oblicima: psovanje, vrijeđanje drugih osoba, namjerno uništavanje imovine, sudjelovanje u tučnjavama i nasilju prema drugima, sudjelovanje u krađama i sl.
- konzumiranje različitih lakših sredstava ovisnosti, ali i težih droga
- rizična seksualna ponašanja (prerana seksualna aktivnost, učestalo mijenjanje partnera uz nepotpuno znanje o reproduktivnom zdravlju dovode do maloljetničkih trudnoća i širenja spolno prenosivih bolesti).

Navedeni oblici ponašanja mogu se javiti izolirano ili češće kao kombinacija, osobito težih oblika. Primjerice, osobe ovisne o nekoj vrsti droge vrlo vjerojatno će se zbog financijskih potreba upustiti u različite ilegalne postupke, preprodaju droge, krađe ili neki teži oblik delinkvencije.

Pedagoška prevencija poremećaja u ponašanju

Mladi danas odrastaju okruženi brojnim rizicima, a obitelj, škola i društvo u cjelini sve manje uspijevaju pozitivno kompenzirati djelovanje takvih negativnih utjecaja. Stoga je nužno pokrenuti nove

protektivne mehanizme usmjerene na osnaživanje djeteta i njegove okoline, prije svega u obitelji.

Suvremeni pristupi u prevenciji poremećaja u ponašanju mladih zasnovani su na konceptu faktora rizika i zaštitnih faktora, odnosno na reduciranju rizičnih i jačanju zaštitnih čimbenika. Tako brojni strani (Fraser, 1997; prema Bašić, 2000; Artur, Hawkins, Pollard, Catalano, Baglioni 2002 i drugi) i domaći autori (Bašić, 2000; Ajduković, 2000; Delale 2000, i drugi) posebnu pozornost u svojim radovima uz rizične čimbenike pridaju i čimbenicima zaštite. Čimbenici zaštite su sve one unutarnje i vanjske snage koje pomažu djetetu da bolje podnosi rizike ili koje ublažavaju rizike (Fraser, 1997., prema Bašić, 2000). I zaštitni i rizični čimbenici nalaze se u prostorima individualnih karakteristika djeteta ili mladog čovjeka te u prostorima socijalnog okruženja u kojima mladi žive (Bašić, 2000). Neki strani autori, među kojima i Artur, Hawkins i suradnici (2002), navode sljedeće zaštitne čimbenike čijom se zastupljenošću smanjuje rizik pojave poremećaja u ponašanju:

- individualni (pozitivni/otporni temperament, vještine rješavanja problema, prosocijalna ponašanja)
- obiteljski (dobar odnos s roditeljima i povezanost s obitelji, dogovori s obitelji, stabilna obitelj)
- škola (motivacija/pozitivan stav prema školi, dobar odnos s nastavnicima, škola visoke kvalitete, jasna školska pravila ponašanja i odgovornosti)
- vršnjaci (uključenost u pozitivne aktivnosti, dobri odnosi s vršnjacima, roditeljsko odobravanje prijatelja)
- *zajednica* (ekonomski stabilne zajednice, sigurna okolina, povezanost susjedstva i društvena kohezija).

Jačanjem navedenih protektivnih faktora već u ranom odgoju pridonosi se osnaživanju djece i njihove okoline, a upravo je to smisao primarne prevencije. Na taj način razvija se otpornost i sposobnost mladih da se odupru raznim pritiscima i izazovima kojima su izloženi tijekom adolescencije.

Nedvojbeno je da škola, uz obitelj, ima presudnu važnost u razvoju i socijalizaciji svakog pojedinca, a samim tim i široke mogućnosti za primjenu i provedbu različitih strategija pedagoške prevenci-

je poremećaja u ponašanju mladih. Pod pedagoškom prevencijom podrazumijevaju se svi oni odgojno-socijalni postupci, mjere i aktivnosti kojima se nastoji spriječiti nastanak i razvoj poremećaja u ponašanju. Pedagoška prevencija uključuje i rano otkrivanje poremećaja u ponašanju te pravodobno i adekvatno pružanje pomoći i zaštite. Pedagoška prevencija temeljena je također na konceptu jačanja zaštitnih faktora, osnaživanju te zadovoljavanju bazičnih psiholoških potreba učenika-adolescenata. Uzimajući u obzir potrebe koje trebaju biti zadovoljene u školi da bi se adolescent razvio u zdravu i sretnu osobu, što je na kraju i cilj pedagoške prevencije, iznijet ćemo nekoliko temeljnih postavki i mogućnosti implementacije pedagoške prevencije:

- S obzirom na to da govorimo o pedagoškoj prevenciji adolescenata, a već smo uvodno spomenuli da je to osjetljiva dobna skupina, potrebno je nastavnike, kao neposredne nositelje prevencije, upoznati s karakteristikama toga kritičnog razvojnog razdoblja, potrebama i problemima adolescenata. Samo tako senzibilizirani nastavnici moći će razumjeti i prihvatiti adolescente te s njima uspostaviti pozitivan prijateljski odnos, temeljen na međusobnom prihvaćanju, povjerenju i poštovanju. Uspostavljanjem kvalitetnih odnosa stvara se podržavajuće školsko ozračje u kojem adolescenti doživljavaju suštinsko prihvaćanje i priliku da iskažu svoje interese, ideje i stavove i na taj način razvijaju svoje samopoštovanje, individualnost i osobnost.
- Doživljaj uspjeha u školi jedan je od bitnijih zaštitnih čimbenika u primarnoj prevenciji poremećaja u ponašanju. Da bi učenici bili uspješni i zadovoljni u školi, nužno je nastavni proces osuvremeniti i to reduciranjem nastavnih programa koji trebaju biti usmjereni na bitne činjenice i prilagođeni sposobnostima svih učenika. Primjenom primjerenih nastavnih metoda i oblika treba omogućiti adolescentima aktivan odnos prema nastavnim sadržajima. Tako se pruža mogućnost svakom pojedincu da razvije svoje potencijale, izrazi kreativnost, razvija kritičko mišljenje, i, na posljetku, doživi uspjeh.
- Putem različitih programa razvijati i promicati prosocijalno ponašanje, stjecati socijalne vje-

štine, vještine komuniciranja, donošenje odluka, konstruktivno rješavanje sukoba, prepoznavanje i kontrolu emocija, empatiju itd. Uvježbavanjem i učenjem učenika ovim psihosocijalnim i interpersonalnim vještinama pomažemo im da se što uspješnije socijaliziraju i razvijaju u odgovornu i samostalnu osobu.

- Škola je pogodno mjesto za implementaciju programa prevencije nasilja, ovisnosti te programa seksualnog odgoja adolescenta. Na taj način pomažemo mladim ljudima da na temelju točnih informacija i poruka o štetnosti takva ponašanja donesu ispravne i odgovorne odluke i zdrave izbore ponašanja. Drugim riječima, smanjujemo mogućnost orijentiranja rizičnim ponašanjima. Važno je da ovi programi budu interaktivnog karaktera, da se koriste inovativnim pristupom i tehnikama poučavanja koje u potpunosti uključuju adolescente.
- Kada govorimo o pedagoškoj prevenciji, nikako se ne smije zaboraviti slobodno vrijeme koje, ako se provodi na pozitivan i društveno prihvatljiv način, neizostavno predstavlja snažan protektivni faktor u razvoju rizičnih ponašanja. Važno je kod mladih razviti kulturu provođenja slobodnog vremena (Previšić 2000), osposobiti ih za osmišljavanje sadržajnijeg, pozitivnijeg i razvojno poticajnog provođenja slobodnog vremena. Organiziranjem različitih atraktivnih i adolescentima privlačnih izvannastavnih aktivnosti škola može pridonijeti promicanju kvalitetnijeg provođenja slobodnog vremena. Važno je u kreiranje programa uključiti adolescente i voditi brigu o njihovim stvarnim potrebama za zabavom i druženjem.
- Pedagoška prevencija neizostavno uključuje suradnju s roditeljima. S obzirom na važnost uloge roditelja u životu adolescenata, a time i u prevenciji rizičnog ponašanja, uključivanjem roditelja u ove aktivnosti želi se postići kvalitetnija suradnja roditelja i škole. Sadržaji namijenjeni roditeljima uglavnom se odnose na informiranje i osposobljavanje roditelja u znanju o karakteristikama adolescencije, mogućim problemima koji se javljaju, prepoznavanju rizičnih ponašanja, o tome kako unaprijediti prosocijalnu komunikaciju i održati

dobre odnose s adolescentom, zatim o tome kako ostvariti roditeljsku kompetentnost i biti uspješan u ulozi roditelja i sl. Kvalitetan obiteljski odgoj, jedna odgovorna i topla roditeljska uloga, svakako predstavljaju jak zaštitni faktor za razvoj poremećaja u ponašanju djece i adolescenata.

- Pedagoška prevencija odnosi se i na rano otkrivanje te pružanje pomoći u slučaju razvoja poremećaja u ponašanju, dakle sekundarnu prevenciju. Cilj ovog oblika pedagoške prevencije jest raznim pedagoškim postupcima i terapijskim metodama modificirati ponašanje prema društveno poželjnim modelima. Problem treba sagledati multidisciplinarno, odnosno u radu s adolescentima koji manifestiraju neki oblik poremećaja u ponašanju treba, uz pedagoge, uključiti i stručnjake drugih profila, psihologe, socijalne radnike, a nerijetko i psihijatre. Važno je što prije uočiti i prepoznati poremećaj u ponašanju kod adolescenta te pravodobno djelovati kako se takav model ponašanja ne bi ustalio i postao navika.

Zaključak

Službene statistike pokazuju da je posljednjih godina među adolescentima došlo do znatnog porasta različitih oblika poremećaja u ponašanju. Mladi su danas, više nego ikada prije, u svom odrastanju opterećeni brojnim rizičima, priklanjaju se i preuzimaju različite rizične životne stilove i ponašanja. Razdoblje adolescencije vrijeme je kada se odgovarajućim pedagoškim postupcima i preventivnim mjerama može utjecati na usmjeravanje takvih modela ponašanja prema društveno prikladnim oblicima. Iz toga proizlazi potreba za kreiranje različitih programa pedagoške prevencije u školama usmjerenih na pružanje potpore i pomoći mladim ljudima u njihovu psihosocijalnom razvoju i sazrijevanju. Osnovni cilj preventivnog djelovanja jest osnaživanje adolescenata, odnosno razvijanje primjerenih socijalnih vještina i kompetencija te prihvaćanje pozitivnih modela ponašanja koja će im omogućiti lakše i efikasnije suočavanje s izazovima modernog doba. Osim što moraju biti stručno utemeljeni, u provedbi preventivnih programa,

uz pedagoge, ravnatelje i ostale stručne suradnike, treba sudjelovati cjelokupno nastavno osoblje kako bi se postigla svrha i ostvarili pozitivni rezultati. Na kraju krajeva, nastavnik je u školi ipak prvi i najvažniji čimbenik odgojnog, obrazovnog i socijalnog procesa.

S obzirom na svakodnevnu sve veću raširenost različitih asocijalnih pojava, nameće se potreba što

sustavnijeg uključivanja pedagogije i pedagojske prakse u izučavanje i osmišljavanje različitih odgojnih mogućnosti preventivnog i terapijskog utjecaja na djelotvorne oblike sprječavanja poremećaja u ponašanju. Stoga je prevencija rizičnih ponašanja i unapređivanje kvalitete života adolescenata prioritetni zadatak suvremene pedagogije i društva u cjelini.

Literatura

- Ajduković, M. (2000), Ekološki multidimenzionalni pristup sagledavanju činitelja rizika i zaštite u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži. U: Bašić, J., Janković, J.(ur), *Rizični i zaštitni čimbenici u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži*. Zagreb: Povjerenstvo Vlade RH za prevenciju poremećaja u ponašanju djece i mladeži, str. 47-63.
- Ajduković, M., Delale, E., A. (2000), Stil odgoja u obitelji kao činitelj rizika i zaštite u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži. U: Bašić, J., Janković, J. (ur), *Rizični i zaštitni čimbenici u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži*. Zagreb: Povjerenstvo Vlade RH za prevenciju poremećaja u ponašanju djece i mladeži, str.171- 183.
- Artur, M., Hawkins, J., D., Pollard, J., A., Catalano, R., F., Baglioni, A., J., (2002), „Measuring Risk and Protective Factors for Substance Use Delinquency and Other Adolescent Problem Behaviors. The Communities That Care Survey”, *Evaluation Review*, Vol 26 (6), str. 576-601.
- Bašić, J.(2000), Rizični i zaštitni čimbenici u razvoju poremećaja u ponašanju djece i maladeži: te-
orijsko motrište. U: Bašić, J., Janković, J.(ur), *Rizični i zaštitni čimbenici u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži*. Zagreb: Povjerenstvo Vlade RH za prevenciju poremećaja u ponašanju djece i mladeži, str. 13-47.
- Clark, D.,B., Vanyukov, M., Cornelius, J.(2002), „Childhood Antisocial Behavior and Adolescent Alcohol Use Disorders”, *Alcohol Research & Health*, Vol.26 (2), str. 109-115.
- Palmonari, A. (1993), *Psicologia dell' adolescenza*. Bologna: Il Mulino.
- Petter, G. (1999), *Psicologia e scuola dell' adolescente*. Firenze: Giunti
- Previšić, V. (2000), Slobodno vrijeme između pedagojske teorije i odgojne prakse, *Napredak*, Vol. 141, (4), str. 403-409.
- Raboteg-Šarić, Z., Brajša-Žganec, A. (2000), Roditeljski odgojni postupci i problematično ponašanje djece u ranoj adolescenciji. U: Bašić, J., Janković, J.(ur), *Rizični i zaštitni čimbenici u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži*. Zagreb: Povjerenstvo Vlade RH za prevenciju poremećaja u ponašanju djece i mladeži, str. 155-171.
- Singer, M., Mikšaj-Todorović, Lj. (1993), *Delinkvencija mladih*. Zagreb: Globus.
- Uzelac, S.(1995), *Osnove socijalne edukologije*. Zagreb: Sagena.